



УДК 316.454.5

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО БЕЗПЕЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В КОЛІ ЗНАЧУЩОГО СПІЛКУВАННЯ

Равлюк Г.І., аспірант
кафедри соціальної психології

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті представлені результати емпіричного дослідження ставлення студентів до навчання, грошей, світу, життя та здатність потрапляння під несанкціонований вплив. Виокремлено чинники психологічної небезпеки для молоді у взаємодії в колі значущого спілкування для подальшого їх врахування в практиці підготовки молоді до сімейного життя.

Ключові слова: психологічна готовність, безпечна взаємодія, значуще спілкування, факторний аналіз, несанкціонований вплив.

В статье представлены результаты эмпирического исследования отношения студентов к обучению, деньгам, миру, жизни и способность попадания под несанкционированное влияние. Выделены факторы психологической опасности для молодежи во взаимодействии в кругу значимого общения для дальнейшего их учета в практике подготовки молодежи к семейной жизни.

Ключевые слова: психологическая готовность, безопасное взаимодействие, значимое общение, факторный анализ, несанкционированное влияние.

Ravlyuk G.I. PSYCHOLOGICAL READINESS OF STUDENTS TO SAFE INTERACTION AMONG MEANINGFUL COMMUNICATION

The article presents the results of empirical research of the relationship of students to learn, money, world, life, and the ability to penetrate the unauthorized influence. The factors of psychological danger for young people in cooperation among a meaningful dialogue to further their accounting practice in preparing young people for family life.

Key words: psychological readiness, secure interaction, meaningful communication, factor analysis, unauthorized influence.

Постановка проблеми. У сучасних суспільних умовах зростають потужність і щільність потоку міжособистісної взаємодії на тлі того, що знецінюється роль традиційних культурних запобіжників її безпеки. Спостерігається також тенденція до збільшення кількості бажаючих використати довіру в міжособистісній взаємодії для своєї користі за допомогою міжособистісних маніпуляцій. Для успішної соціалізації сьогодні надзвичайно актуальною є здатність особистості усвідомлювати свої межі та вчасно їх захищати. Стратегія ізоляції – перше, що спадає на думку батькам і вчителям, – не може бути ефективною в сучасних умовах. Сьогодні необхідно шукати способи формування психологічної готовності молоді до безпечної міжособистісної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині в науковій літературі велика увага приділяється питанням психологічної безпеки, що відображено в роботах О. Ліщинської, Л. Найдьонові, О. Петрунко та інших учених. Аналізу психологічної готовності до різних видів діяльності присвятили свої праці К. Платонов, П. Горностаї, М. Дьяченко, Л. Кандилович та інші автори. Узагальнивши ідеї й висновки, що містяться в роботах названих науковців,

можна стверджувати, що на становлення психологічної готовності до професійної діяльності впливають усвідомлення своєї тотожності з професійною спільнотою, психологічної значущості членства в ній, відчуття своєї професійної компетентності, самостійності та самоефективності. Однак безпека міжособистісної взаємодії в професійній спільноті поки що перебуває поза інтересами дослідників [2; 3; 7].

Постановка завдання. Мета статті – презентувати результати психосемантичного дослідження, спрямованого на вивчення специфіки й оцінку рівня психологічної готовності студентської молоді до безпечної міжособистісної взаємодії в колі значущого спілкування.

Вклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, поняття «готовність» уперше з'явилося в експериментальній психології в роботах Б. Ананьєва та Д. Узнадзе, а потім було перенесене у сферу педагогічних і соціально-психологічних досліджень. У науковій літературі наголошується, що готовність, на відміну від установки, характеризується активною природою та припускає розвиток суб'єкта діяльності [1; 9].

К. Платонов, відповідно до висунутої ним концепції особистості, у структурі готовно-

сті, крім моральної готовності, виділяє також психологічну й професійну. Це поняття він розглядає як особливий психічний стан, що забезпечує високу дієздатність, або як «психічний стан, що посідає проміжне місце між психічними процесами та властивостями особистості, утворюючи функціональний рівень, на тлі якого розвиваються процеси, необхідні для забезпечення результативності <...> діяльності» [7].

Як вважають М. Дьяченко та Л. Кандибовіч, готовність – це налаштування людини на певну поведінку, установка на активні дії, пристосування особистості до успішних дій у конкретний момент, обумовлені мотивами й психічними особливостями особистості. Науковці виділяють завчасну, загальну, або тривалу, готовність та тимчасову, ситуативну (стан готовності). Перша являє собою раніше придбані установки, знання, навички, уміння, мотиви діяльності. На її основі виникає стан готовності до виконання тих чи інших поточних завдань діяльності. Ситуативна готовність – це динамічний цілісний стан особистості, внутрішня налаштованість на певну поведінку, мобілізованість усіх сил на активні й доцільні дії в конкретний момент [3].

П. Горностай подає таке визначення психологічної готовності особистості до професійної діяльності: «цілеспрямоване вираження особистості, що містить систему професійних знань, навичок, умінь, потреб, мотивів, психологічних якостей, установок і станів особистості, яке дає змогу успішно долучатись до професійної діяльності та здійснювати її оптимальним для цієї діяльності й цієї особистості чином» [2, с. 12].

На переконання Б. Паригіна, на шляху пошуків виходу з кризи, тобто на шляху зміни, одна з ключових ролей належить феномену психологічної готовності. Учений зазначає: «У ситуації замкнутого кола, коли об'єктивні й соціально-психологічні чинники лише взаємно зумовлюють один одного, здатність до його розриву може бути реалізована лише самою людиною. Ця здатність перебуває в прямій залежності від рівня психологічної готовності людей до цього» [6, с. 12].

М. Фаерман у процесі вивчення готовності до змін дійшов висновку, що психологічна готовність є складним комплексним конструктом, який виникає на певному етапі психологічного процесу змін. З позиції інтегративного процесу готовність до змін – це категорія суб'єктивної психологічної реальності, що являє собою активацію ресурсної, мотиваційної, енергетичної сфер психіки, є безпосереднім механізмом поведінкових патернів або продуктом вольових

зусиль. Учений стверджує, що готовність до змін є, з одного боку, наслідком чи результатом орієнтовного пошукового вольового акту, а з іншого – поштовхом або причиною усвідомлення й поведінки, що веде до ефективних змін у суб'єктивній та об'єктивній реальності особистості, тобто до звершень, здобутків, нововведень, розвитку, свободи, збагачення. Саме несформована психологічна готовність (її відсутність) робить вольову пошукову поведінку неефективною, викликає внутрішній опір змінам, видає неправильні, помилкові стратегії. Натомість сформована або активна психологічна готовність до змін розширює спектр рішень і шляхів досягнення, збагачує мотиваційну сферу [10].

Безпеку особистості й безпеку міжособистісної взаємодії неможливо розглядати без характеристик середовища, а також інформаційного простору. Надзвичайно важливою є роль ціннісних орієнтацій, які безпосередньо впливають на процес розвитку психологічної безпеки людини та є одними зі значущих психологічних характеристик зрілої особистості. Підтвердженням цієї тези є дослідження Б. Ананьєва, який розглядає цінності та ціннісні утворення як базальні, «первинні» властивості особистості, що визначають мотиви поведінки, формують схильності й характер. Ціннісні орієнтації, будучи одними із центральних особистісних утворень, виражають свідоме ставлення людини до соціальної діяльності та в цій якості визначають мотивацію, справляючи істотний вплив на всі сторони її життєдіяльності. У кожній людини існує своя система цінностей, що має взаємозалежну ієрархічну структуру, яка може змінюватись із віком, обставинами, особливостями професії тощо. Таким чином, психологічна безпека не може бути величиною абсолютною й постійною, відбувається зміна її рівня. Ціннісні орієнтації забезпечують стійкість особистості, визначеність і послідовність поведінки, постійність взаємин людини із соціальним світом, іншими людьми, а отже, значною мірою обумовлюють її психологічну безпеку [1].

Ціннісні орієнтації включають не лише оцінні думки людини щодо об'єктів, а й певний спосіб орієнтування, на основі якого формуються критерії ціннісного вибору. Вони утворюють систему внутрішніх переваг, для якої властива актуалізація об'єкта ціннісного вибору ситуації, коли ціннісні утворення виступатимуть спонукачем психологічної діяльності. Такий підхід дає змогу розглядати взаємодію ціннісно-потребової сфери особи та процес формування її психологічної безпеки. Зокрема, рівень



розвитку невідповідності умов діяльності й характеристик професійного середовища цінностям суб'єкта визначають особливості формування його психологічної безпеки, тобто ці протиріччя також будуть складниками психологічної безпеки людини.

І. Приходько, обґрунтовуючи небезпеки й загрози психологічній безпеці особистості, наполягає на наявності регулятивної функції ціннісних орієнтацій людини в процесі формування її безпеки. Узагальнені стійкі уявлення людини про те, що відповідає її потребам, інтересам, намірам, цілям, планам, визначають також шляхи (способи) формування психологічно безпечного існування: суб'єкт прагнучим здійснювати діяльність у тій сфері та в тому обсязі, наскільки це збереже його внутрішній спокій, дасть йому змогу розширити можливості, забезпечить необхідний для нього рівень особистісного розвитку [8, с. 47].

О. Чуйко в процесі дослідження психологічної безпеки в умовах конкурентної взаємодії студентської молоді дійшла висновку, що відчуття психологічної безпеки опитуваних у конкурентній взаємодії пов'язується із суб'єктивною оцінкою конкуренції. Науковець пише: «Як з'ясувалося, більшість студентів суб'єктивно розглядають конкуренцію як боротьбу, і це для них є прийнятним. І хоча самі заявляють про морально-психологічні основи конкурентної взаємодії, в оточуючому соціальному середовищі вбачають домінування деструктивних принципів, які порушують відчуття психологічної безпеки, підтвердження чого є переважання негативних емоцій під час конкуренції, усвідомлення не лише здобутків, а й утрат. Тому варто зосередити увагу на розширенні уявлень студентів про конкуренцію як особистісний і професійний розвиток, коли основним способом взаємодії є самовдосконалення й повага до іншого, а не боротьба та маніпуляція» [11, с. 176].

Для того щоб з'ясувати рівень готовності студентської молоді до безпечної міжособистісної взаємодії в колі значущого спілкування, ми провели психосемантичне дослідження.

Високі показники за шкалою здатності потрапляння під несанкціонований вплив розцінювались нами як неготовність студентів до безпечної міжособистісної взаємодії.

Дослідження проводилось у березні 2015 р. на всіх факультетах та в усіх інститутах Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника шляхом структурованого глибинного інтерв'ю. Спеціально розрахована структура вибірки та

її обсяг (180 респондентів з усіх факультетів та інститутів університету, розділені за ознаками статі й віку) є репрезентативною та дає змогу говорити про соціальні настановлення студентів усього університету.

Підбір тверджень до опитувальника (n=60) здійснювався згідно з основною метою нашого дослідження: визначенням факторної структури масової свідомості студентської молоді в їх ставленні до навчання, грошей, світу, життя та здатності потрапляти під несанкціонований вплив.

Було використано опитувальник, розроблений О. Ліщинською для визначення адиктивного потенціалу особистості (здатність до потрапляння під небажаний вплив), окремі індикатори тесту-опитувальника особистісної зрілості Ю. Гільбуха та анкету «Сповідь сумного студента» [4].

Отримані результати проаналізовано за допомогою факторного аналізу. Основою для використання факторного аналізу став загалом нормальний розподіл результатів тестових вимірювань випробуваних. Припущення про нормальний розподіл було перевірено за допомогою статистичного критерію сферичності Барлетта з математичного статистичного пакета SPSS 14 [5, с. 294].

Факторна структура психологічної готовності студентської молоді до безпечної міжособистісної взаємодії обумовлюється тим, що факторний аналіз визначив шість факторів, сумарна дисперсія яких вичерпує 52%.

Двополюсний фактор 1 визначено нами як «юнацький максималізм»: «Я маю право сказати: «Я тебе не розумію»; «Я маю право помилятися і відповідати за свої помилки»; «Я маю право прийняти нелогічні рішення»; «Я маю право сказати: «Мене це не цікавить»; «Я маю право сказати: «Я не знаю»; «Бажано, щоб я дотримувався логіки, раціональності й обґрунтованості щодо всього, що я роблю»; «Я маю право змінити свою думку»; «Бажано, щоб я міг відповісти на будь-яке питання»; «Для мене життя чого-небудь варте лише тією мірою, якою я можу мати можливість порівняно спокійного життя».

Демонстративна декларація принципів асертивної поведінки привертає увагу молоді: «Я тебе не розумію»; «Я маю право помилятися і відповідати за свої помилки»; «Я маю право прийняти нелогічні рішення»; «Я маю право сказати: «Мене це не цікавить»; «Я маю право сказати: «Я не знаю». Нині така поведінка в моді. Однак до цього фактора потрапили також індикатори, що є маркерами здатності потрапляння під несанкціонований вплив: «Бажано, щоб я

дотримувався логіки, раціональності й обґрунтованості щодо всього, що я роблю»; «Бажано, щоб я міг відповісти на будь-яке питання». Це свідчить про те, що асертивність нашої молоді є більше уявною, ніж реально існуючою характеристикою. На негативному полюсі цього фактора перебуває твердження, що є індикатором загального ставлення до життя: «Для мене життя чого-небудь варте лише тією мірою, якою я можу мати можливість порівняно спокійного життя». Молодь відкидає цінність спокійного життя, що є однією з вікових характеристик цієї категорії осіб. Люди поки що слабко усвідомлюють свої якості соціально-психологічної компетентності, тому наполягають на максимальних показниках своєї незалежності, логіки, ерудиції, мобільності. Чи свідчить цей фактор про готовність до безпечної міжособистісної взаємодії? Напевно, ні. Однак цей фактор свідчить про стан самосвідомості, нормальної для молоді.

Двополюсний фактор 2 визначено нами як «інфантильну залежність»: «Я маю бути уважним і чутливим до потреб оточуючих, можна сказати, що я повинен «читати їх думки»; «Я відповідаю за свою поведінку перед іншими людьми, бажано, щоб я звітував перед ними й пояснював все, що я роблю, вибачався перед ними за свої вчинки»; «Я маю право не вибачатись і не пояснювати свою поведінку»; «Я практикую вислови: «Я зробив помилку», «мені шкода», «я не мав рації» та «я навчився на цій помилці»; «Я повинен уважно й емоційно ставитись до всього, що відбувається у світі, інакше я ризикую виглядати нелюдям та байдужим»; «Світ являє собою цікаву панораму, я прагну використовувати свої сили для його вдосконалення».

Цей фактор містить індикатори потрапляння під маніпулятивний несанкціонований вплив: «Я маю бути уважним і чутливим до потреб оточуючих, можна сказати, що я повинен «читати їх думки»; «Я відповідаю за свою поведінку перед іншими людьми, бажано, щоб я звітував перед ними й пояснював все, що я роблю, вибачався перед ними за свої вчинки»; «Я повинен уважно й емоційно ставитись до всього, що відбувається у світі, інакше я ризикую виглядати нелюдям та байдужим». Ці твердження об'єднуються змістом покори, нехтування своїми потребами й цінностями заради інших. Людина приймає вимогу ставитись настільки уважно до проблем оточуючих, щоб ніби читати їх думки, готова звітувати про свою поведінку, звітувати й вибачатись за свої вчинки, інакше ризикує виглядати «нелюдям і байдужим». За цією позицією

проглядається наше традиційно українське виховання: вимоги бути чемною дівчинкою та слухняним хлопчиком, вимоги беззастережної покори щодо батьків і старших за віком. Про доречність таких виховних стратегій можна дискутувати. Однак, згідно з критерієм оцінки безпечної міжособистісної взаємодії, мусимо констатувати, що такі настановлення роблять людину відкритою й незахищеною перед будь-яким прохідним світом, який надумає паразитувати за її рахунок також у шлюбі.

Індикатор «Я практикую вислови: «Я зробив помилку», «мені шкода», «я не мав рації» та «я навчився на цій помилці» передбачає готовність людини відступити, зробити крок назад в умовах швидкого й неправильного рішення. Однак у цьому факторі він звучить як готовність апіорі звітувати та вибачатись.

На негативному полюсі цього фактора індикатор «Я маю право не вибачатись і не пояснювати свою поведінку» звучить як «Я не маю право не вибачатись», що підтверджує настановлення на інфантильну залежність.

З огляду на вказане не дивує відсутність прагнення використовувати свої сили для вдосконалення світу, хоча він являє собою цікаву панораму. Отже, можна констатувати, що самосвідомість сучасних студентів містить настановлення на інфантильну залежність, що ускладнює перспективи безпечної міжособистісної взаємодії.

Двополюсний фактор 3 визначено нами як «проблеми покори та влади в процесі навчання»: «Мене хвилюють нескінченні академічні заборгованості»; «Мені здається, що я втратив контроль над своїм навчанням»; «Я не можу порозумітись із викладачами»; «Законна влада заслуговує на пошану та іноді нашу слухняність, проте незаконну владу завжди потрібно відкидати, не коритись і викривати».

До фактора увійшли такі твердження з анкети «Сповідь сумного студента»: «Мене хвилюють нескінченні академічні заборгованості»; «Мені здається, що я втратив контроль над своїм навчанням»; «Я не можу порозумітись із викладачами». Оскільки навчання через взаємодію з викладачами є провідною діяльністю для студента, анкету було включено до індикаторів опитування, щоб з'ясувати особливості безпечної міжособистісної взаємодії в значущому спілкуванні. Очевидно, що студенти почуваються дискриміновано у взаємодії з викладачами.

На негативному полюсі цього фактора виявився індикатор «Законна влада заслуговує на пошану та іноді нашу слухняність, проте незаконну владу завжди потрібно



відкидати, не коритись і викривати», що є вираженням квінтесенції ставлення до влади в демократичному суспільстві: поважай законну владу, а більше нікому не корися. У нашому випадку цей індикатор перебуває на негативному полюсі. Це означає, що в студентської молоді не сформоване чітке усвідомлення, що є владою, а що нею не є. Такий стан справ є ознакою посттоталітарної масової свідомості. Однак сучасні студенти народжені в незалежній Україні. Отже, готовність коритись незаконній владі ретранслюється в процесах навчання й виховання. Сучасний студент, як і його батьки, не усвідомлює, що, незважаючи на все інше, він є клієнтом у вищому навчальному закладі, а викладач, попри його вчительську роль, лише надає освітню послугу. Більшість викладачів також не усвідомлюють межі своїх вимог до студента та часто поводять себе зі студентом як із васалом чи наймитом. Людина, яка є чутливою до порушення своїх прав, у нашій патріархальній культурі сприймається як вар'ят. Кращою стратегією в умовах конфлікту через приниження почуття власної гідності вважається мовчання. Умови навчання в сучасному вищому навчальному закладі не сприяють формуванню готовності молоді до безпечної міжособистісної взаємодії.

Двополюсний фактор 4 визначено нами як «інфантильний гедонізм»: «Для мене життя чого-небудь варте лише тією мірою, якою я можу вести забезпечений, безтурботний спосіб життя»; «Хочу грошей, щоб жити, ні в чому собі не відмовляючи, мати кращий будинок, кращий автомобіль, багато гарного й модного одягу тощо»; «Я живу лише раз, тому маю намір насолоджуватись життям, а не мріяти про благо всього людства»; «Я іноді вдаюся до незвичної поведінки, порушую свій звичайний рольовий та особистісний образи, вчусь адекватно реагувати на відмову, прагну проявляти й бачити себе по-різному»; «Хочу грошей, щоб мати можливість купувати лотерейні квитки, жетони для ігрових автоматів тощо»; «Якщо дана мною обіцянка стримує свободу моїх дій, і я страждаю від розладу із самим собою, то я готовий перенести збитки і в грошах, і в часі, і в зусиллях, і в самоповазі, проте змінити ситуацію».

До четвертого фактора увійшли твердження з тесту-опитувальника особистісної зрілості Ю. Гільбуха: «Для мене життя чого-небудь варте лише тією мірою, якою я можу вести забезпечений, безтурботний спосіб життя»; «Хочу грошей, щоб жити, ні в чому собі не відмовляючи, мати кращий будинок, кращий автомобіль, багато гарного й модного одягу тощо»; «Я живу лише раз,

тому маю намір насолоджуватись життям, а не мріяти про благо всього людства»; «Хочу грошей, щоб мати можливість купувати лотерейні квитки, жетони для ігрових автоматів тощо». Що при цьому можна додати? Панівна в суспільстві філософія споживачтва поступово займає місце у світогляді й самосвідомості сучасної молоді.

На негативному полюсі цього фактора виявились твердження «Я іноді вдаюся до незвичної поведінки, порушую свій звичайний рольовий та особистісний образи, вчусь адекватно реагувати на відмову, прагну проявляти й бачити себе по-різному»; «Якщо дана мною обіцянка стримує свободу моїх дій, і я страждаю від розладу із самим собою, то я готовий перенести збитки і в грошах, і в часі, і в зусиллях, і в самоповазі, проте змінити ситуацію». Розташування цих тверджень на негативному полюсі свідчить про те, що трактувати їх ми маємо з протилежним значенням. Мова йде про відсутність бажання вчитись адекватно реагувати на відмову та готовності перенести збитки в грошах, часі, зусиллях і самоповазі, щоб припинити страждання від розладу із самим собою.

Колишнє, тобто класичне, суспільство спиралось на традицію, у якій усім забезпечувалось певне місце, сприймане як легітимне й виправдане. Пов'язана зі світовими релігіями цивілізаційна ідентичність у просторі й часі забезпечувала реальною єдністю великого суспільства та спадкоємність поколінь. Цінності добра, чесності, істини, відданості, солідарності співпричетності виявляються непотрібними й шкідливими з погляду психології успіху та психології споживання. Гедоністичні настановлення не сприяють формуванню готовності молоді до безпечної міжособистісної взаємодії, оскільки жадібність і гіпертрофована залежність від матеріальних благ роблять людину легкою здобиччю для шахраїв різного ґатунку.

Фактор 5 визначено нами як «гроші як захист від загроз світу»: «Хочу грошей, щоб у мене була можливість робити те, що побажаю»; «Хочу грошей, щоб застрахувати своє життя»; «Я є частиною світу, гарний він чи поганий, тому приймаю його таким, яким він є»; «Для мене життя чого-небудь варте лише тією мірою, якою я можу мати можливість отримати засоби для свого розвитку»; «Для мене життя чого-небудь варте лише тією мірою, якою я можу цілком реалізувати свій творчий потенціал».

Основною умовою реалізації своїх потенціалів студенти бачать наявність грошей. Ця думка домінує нині в суспільстві, тому й студентська молодь поділяє її.

Висновки. Таким чином, здатність молоді до опору несанкціонованому психологічному впливу виявилась не на високому рівні. У результаті дослідження з'ясовано необхідність формування психологічної готовності студентської молоді до безпечної взаємодії в колі значущого спілкування. Збільшення соціального й інформаційного впливів, темпів і напруження життя в сучасних умовах вимагають більш якісної, адекватної підготовки людини до здійснення особистісної самореалізації, найважливішою рисою якої є чутливість до моральних чинників. До них належать якість сімейного виховання, освіта, індивідуальна фахова психологічна підтримка, а також удосконалення законодавчої бази у сфері прав людини. Недоліки в опрацюванні будь-якої із цих сфер відразу виступають слабким місцем у системі адаптаційних механізмів та стають об'єктом зловживання чи експлуатації з боку паразитично налаштованих суб'єктів впливу.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці соціально-психологічних технологій підготовки молоді до безпечної взаємодії в колі значущого спілкування. Особливо важливо навчити молодь розпізнавати недоброчесні наміри з боку претендентів на шлюб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б. Избранные психологические труды : в 2 т. / Б. Ананьев ; под ред. А. Бодалева, Б. Ломова. – М., 1980– . – Т. 1. – 1980. – 230 с.

2. Горноста́й П. Формирование психологической готовности старшеклассников к педагогической деятельности : автореф. дисс. ... канд. психол. наук / П. Горноста́й. – К., 1988. – 13 с.

3. Дьяченко Л. Психологические проблемы готовности к деятельности / Л. Дьяченко, Л. Кандыбович. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 175 с.

4. Ліщинська О. Формування соціальної компетентності та інформаційної стійкості у молоді / О. Ліщинська // Психолог. – 2009. – № 25–27. – С. 42–54.

5. Наследов А. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : [учеб. пособие] / А. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.

6. Парыгин Б. Психологическая готовность к территориальному самоуправлению: проблемы и перспективы / Б. Парыгин. – СПб., 1991. – 190 с.

7. Платонов К. Структура и развитие личности / К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 254 с.

8. Приходько І. Обґрунтування небезпек і загроз психологічній безпеці особистості / І. Приходько // Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ. Серія «Психологія». – 2009. – № 1. – С. 37–48.

9. Узнадзе Д. Экспериментальные основы психологии установки / Д. Узнадзе. – Тбилиси : Изд-во АН Грузинской ССР, 1961. – 236 с.

10. Фаерман М. Комплексный социально-психологический подход к предупреждению сопротивления нововведениям персонала (на примере организаций малого и среднего бизнеса) : автореф. дисс. ... канд. психол. наук / М. Фаерман. – Ярославль, 2007. – 24 с.

11. Чуйко О. Психологічна безпека в умовах конкурентної взаємодії студентської молоді / О. Чуйко // Філософія, соціологія, психологія : збірник наукових праць. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. – 2015. – № 19. – Ч. 1. – С. 171–177.